অধ্যায় ২ ঃ কৌটিল্য

অধ্যায় গাঁথনি

২.১ উদ্দেশ্য
২.২ পৰিচয়
২.৩ কৌটিল্যৰ ৰাজনৈতিক চিন্তা
২.৩.১ কৌটিল্য আৰু অর্থশাস্ত্র
২.৩.২ ৰাষ্ট্র প্রশাসনৰ তত্ত্ব
২.৩.৩ চৰকাৰ সন্দর্ভত ধাৰণা
২.৩.৪ ৰাষ্ট্র ব্যৱস্থাৰ মূল নীতি সম্পর্কে ধাৰণা
২.৩.৫ আন্তঃপ্রাদেশিক সম্পর্ক আৰু বৈদেশিক নীতি সন্দর্ভত ধাৰণা
২.৪ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
২.৫ অধিক জানিবলৈ
২.৬ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
২.৭ আৰ্হি প্রশ্ন

২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনিঃ

- মহান গ্রন্থ *অর্থশাস্ত্রৰ* বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব
- কৌটিল্যৰ ৰাষ্ট্র প্রশাসন তত্ত্ব ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- চৰকাৰ সন্দর্ভত কৌটিল্যৰ ধাৰণা ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- বৈদেশিক নীতি সন্দর্ভত কৌটিল্যৰ ধাৰণা পৰীক্ষা কৰি চাব পাৰিব।

২.২ পৰিচয়

ইতিমধ্যে আমি আগৰ অধ্যায়ত আলোচনা কৰিছো যে ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক চিন্তা জগতত মনু আৰু কৌটিল্যই অতি গুৰুত্বপূর্ণ স্থান দখল কৰি আছে। প্রাচীন ভাৰতৰ এই দুগৰাকী মহান চিন্তাবিদে ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক চিন্তাৰ বিকাশ আৰু সমৃদ্ধিত উল্লেখযোগ্য অৱদান আগবঢ়াইছে। কেৱল ৰাজনীতিয়েই নহয়, এই দুগৰাকী স্বনামধন্য চিন্তাবিদে সমসাময়িক সমাজৰ মানুহৰ জীৱনত প্রভাৱ পেলোৱা প্রায় সকলো দিশতে নিজস্ব মতামত আৰু পৰামর্শৰ বহুমূলীয়া বৰঙণি আগবঢ়াই থৈ গৈছে। আগৰ অধ্যায়ত আমি মনুৰ মহান বৰঙণিসমুহ আলোচনা কৰিলো। আন এজন মহান ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ কৌটিল্যক ভাৰতীয় ইতিহাসৰ সবাতোকৈ সক্ষম ৰাজনীতিবিদ আৰু মন্ত্রী বুলি গণ্য কৰা হয়। তেওঁ এগৰাকী মহান দার্শনিক আছিল। তেওঁ *অর্থশাস্ত্র* নামৰ প্রাচীন ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক শাস্ত্রখনৰ ৰচক। কৌটিল্যক ভাৰতীয় অর্থনীতি আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞান ক্ষেত্রৰ বাটকটীয়া বুলি গণ্য কৰা হয়। পশ্চিমীয়া দেশবোৰে তেওঁক ভাৰতীয় মেকিয়াভেলি আখ্যা দিছে। এই অধ্যায়টিত আমি ৰাষ্ট্র, চৰকাৰ আৰু বৈদেশিক নীতি সন্দর্ভত কৌটিল্যৰ দৃষ্টিভংগী আলোচনা কৰিম।

২.৩ কৌটিল্যৰ ৰাজনৈতিক চিন্তা

কৌটিল্য, যি চাণক্য নামেৰেও প্ৰসিদ্ধ, প্ৰাচীন ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক চিন্তাৰ ভেটি গঢ়োঁতা আন এগৰাকী উল্লেখযোগ্য দাৰ্শনিক। কৌটিল্য ৪০০-৩২০ খ্ৰীষ্টপূৰ্বৰ দাৰ্শনিক আছিল বুলি ধৰা হয় আৰু তেওঁৰ জন্মস্থান তক্ষশিলা (বৰ্তমান পাকিস্তানত) আছিল বুলি কোৱা হয়। কৌটিল্যৰ সবাতোকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু অমূল্য অৱদান হ'ল তেওঁ লিখা প্ৰখ্যাত গ্ৰন্থ *অৰ্থশাস্ত্ৰ।* এই গ্ৰন্থত কেন্দ্ৰীয় আৰু স্থানীয় প্ৰশাসন, অভ্যন্তৰীণ আৰু বৈদেশিক নীতি, দেৱানী আৰু ফৌজদাৰী আইন, সমৰকলা আদিৰ দৰে ভালেমান গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়ৰ নীতি-নিয়ম সন্নিৱিষ্ট হৈ আছে।

কৌটিল্যৰ ৰাজনৈতিক চিন্তাসমুহ তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ *অৰ্থশাস্ত্ৰত* সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে। *অৰ্থশাস্ত্ৰ* এটি সংস্কৃত শব্দ যাৰ অনূদিত অৰ্থ হ'ল 'ভৌতিক লাভৰ বিজ্ঞান' (The Science of Material Gain) । দৰাচলতে, এই গ্ৰন্থখন হ'ল সঠিকভাৱে ৰাজ্য প্ৰশাসনৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় হাতপুথি য'ত কূটনীতি, যুদ্ধ, আইনৰ অনুমোদন, কাৰাগাৰ, কৰ, দুৰ্গ, মুদ্ৰা, উৎপাদিত ব্যৱসায়িক প্ৰশাসন আৰু গুপ্তচৰ আদি বিশেষ বিষয়সমুহৰ বিস্তৃত ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। আনকি, কৌটিল্যৰ *অৰ্থশাস্ত্ৰক* সম্ভৱত প্ৰাচীন সময় সম্পৰ্কে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উৎস বুলি ক'লেও ভুল কোৱা নহয়।

২.৩.১ কৌটিল্য আৰু অৰ্থশাস্ত্ৰ

কৌটিল্যই তেওঁৰ প্ৰখ্যাত গ্ৰন্থ *অৰ্থশাস্ত্ৰত* শাসনাধীন ৰাজ্য (dominion,পৃথিৱী) অধিগ্ৰহণ আৰু সংৰক্ষণৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে। কৌটিল্যৰ আগতে প্ৰাচীন ভাৰতত ক্ৰমে মনু, বৃহস্পতি আৰু উসানৰ তিনিখনকৈ অৰ্থশাস্ত্ৰ বিদ্যালয় আছিল। কিন্তু কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰখনকহে এই বিষয়ৰ একমাত্ৰ সম্পূৰ্ণ কৰ্ম বুলি ধৰা হয়। কৌটিল্যৰ *অৰ্থশাস্ত্ৰত* ১৫টা অধ্যায় আছে। প্ৰতিটো অধ্যায়কে ১৫ খন কিতাপত ভাগ কৰা হৈছে। *অৰ্থশাস্ত্ৰৰ* নীতি-নিয়মবোৰ ৰচাৰ সময়ত ৰাজনৈতিক জীৱনৰ পৰিঘটনাৰ আধাৰত কৌটিল্যই নিৰীক্ষণ (observation), বিশ্লেষণ (analysis) আৰু বিয়োজন (deduction) পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰিছিল। *অৰ্থশাস্ত্ৰ* হ'ল ৰাষ্ট্ৰ প্ৰশাসন, অৰ্থনৈতিক নীতি আৰু সামৰিক কৌশল বিষয়ক এখন প্ৰাচীন ভাৰতীয় শাস্ত্ৰ। অন্য ভাষাত *অৰ্থশাস্ত্ৰ* হ'ল ৰাষ্ট্ৰ প্ৰশাসনৰ ব্যৱহাৰিক ব্যৱস্থাপুথি।

২.৩.২ ৰাষ্ট্ৰ প্ৰশাসনৰ তত্ত্ব

কৌটিল্যৰ *অৰ্থশাস্ত্ৰত* ৰাষ্ট্ৰ প্ৰশাসনৰ সৈতে জড়িত সকলোবোৰ নীতি-নিয়ম বিশদভাৱে সন্নিৱিষ্ট কৰা আছে। কৌটিল্যৰ এই তত্ত্বক সপ্তাংগ তত্ত্ব বুলিও জনা যায়। ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কত কৌটিল্যই কৈছে যে এখন শান্তিপূৰ্ণ সমাজত বাস কৰিবলৈ সৃষ্টি হোৱা মানুহৰ ইচ্ছাৰ পৰাই ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি হয়। কৌটিল্যৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ এখন সঠিক আৰু কাৰ্যক্ষম পৰিচালনাৰ বাবে সাতটা উপাদান অতি প্ৰয়োজনীয়। এই উপাদানকেইটা হ'ল— স্বামী, অমাত্য, জনপদ, দুৰ্গ, কোষ, সৈন্যবাহিনী আৰু মিত্ৰ। তলত ইয়াক ব্যাখ্যা কৰা হ'লঃ

- *স্বামী* মানে হ'ল প্ৰভু অথবা সাৰ্বভৌম কৰ্তৃত্ব। ইয়াত স্বামী শব্দৰ দ্বাৰা কৌটিল্যই ৰজাক বুজাইছে। সাৰ্বভৌম হোৱা হেতুকে ৰাষ্ট্ৰ এখনত স্বামীয়েই হ'ল সৰ্বোচ্চ কৰ্তৃত্ব। তেওঁ কাৰো ওচৰত অনুগত নহয়। অৱশ্যে কৌটিল্যই এই কথা উল্লেখ কৰিছে যে ৰাষ্ট্ৰৰ স্বাৰ্থৰ খাতিৰত

ৰজাই সকলো প্ৰকাৰৰ চৰম ত্যাগ কৰিবলৈ সাজু থকা উচিত। তেওঁৰ মতে ৰজা যদি উদ্যমী হয় তেন্তে প্ৰজাও উদ্যমী হ'ব। একেদৰে ৰজা যদি এলেহুৱা হয় তেন্তে প্ৰজাও এলেহুৱা হ'ব আৰু তেওঁৰ সম্পত্তি বিনাশ কৰিব।

- ৰাষ্ট্ৰৰ দ্বিতীয়টো প্ৰধান উপাদান হ'ল *অমাত্য*। অমাত্য মানে হ'ল মন্ত্ৰী অথবা অন্য উচ্চ পদবীধাৰী বিষয়াসকল। কৌটিল্যৰ মতে ৰজা এগৰাকীয়ে অকলে দেশ এখন চলাব নোৱাৰে। ৰজাই অমাত্যসকলৰ সহায় ল'বই লাগিব। অমাত্যসকল দেশ এখনৰ স্থানীয় নাগৰিক হ'ব লাগিব। তেওঁলোকৰ জ্ঞান, সাহস তথা দেশ আৰু ৰজাৰ প্ৰতি আনুগত্য থাকিব লাগিব।
- *জনপদ* উপাদানটোৰ জৰিয়তে কৌটিল্যই ৰাষ্ট্ৰৰ ভূখণ্ড আৰু জনসংখ্যা উভয়কে বুজাইছিল। ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্বৰ বাবে ভূখণ্ড আৰু জনসংখ্যা উভয়েই অতি প্ৰয়োজনীয়। ৰাষ্ট্ৰৰ ভূখণ্ড সাৱধা মাটি, খনি, বনাঞ্চল, জলপথ ইত্যাদি যুক্ত হ'ব লাগে। ৰাষ্ট্ৰৰ জনসংখ্যা সম্পৰ্কে কৌটিল্যৰ মত হ'ল এখন ৰাষ্ট্ৰত সৎ চৰিত্ৰৰ লগতে বুদ্ধিমত্তা আৰু জ্ঞানসমৃদ্ধ লোক থাকিব লাগে।
- কৌটিল্যই *দুৰ্গৰ* ওপৰত যথেষ্ট গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। দুৰ্গই ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰতিৰক্ষাত অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। প্ৰতিৰক্ষাৰ সৈতে জড়িত বিভিন্ন কাম-কাজ, যেনে— গোপন ৰণ, সৈন্যবাহিনীৰ প্ৰস্তুতি, শত্ৰুৰ সৈতে যুদ্ধ আদি দুৰ্গৰ ভিতৰতে কৰা হয়। কৌটিল্যই চাৰি প্ৰকাৰৰ দুৰ্গৰ কথা উল্লেখ কৰিছে— জলদুৰ্গ, মৰুদুৰ্গ, গিৰিদুৰ্গ আৰু বনদুৰ্গ।
- ৰাষ্ট্ৰ আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদান হ'ল *কোষ*। কোষ মানে হ'ল অৰ্থভাণ্ডাৰ অথবা ৰাজকোষ। কৌটিল্যৰ মতে ৰাষ্ট্ৰৰ কল্যাণৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰাত কোষ অথবা ৰাজকীয় অৰ্থভাণ্ডাৰে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগৰ সময়ত ই অতি কামত আহে। কোষে ৰাষ্ট্ৰ এখনৰ আভ্যন্তৰীণ আৰু বাহ্যিক স্বতন্ত্ৰতা অক্ষুণ্ণ ৰখাত সহায় কৰে। এখন উন্নত ৰাষ্ট্ৰ সোণ আৰু ৰূপেৰে সমৃদ্ধ হ'ব লাগে। কৃষিৰ উন্নয়ন, ব্যৱসায়-বাণিজ্য, কৰ সংগ্ৰহ, বিভিন্ন বিভাগৰ ফলপ্ৰসূ কাম-কাজ আদিৰ সহায়ত ৰাষ্ট্ৰ এখনে এটা সমৃদ্ধ ৰাজকোষ গঢ়ি তুলিব পাৰে। এইখিনিতে এটা কথা উল্লেখ কৰি থোৱা ভাল হ'ব যে কৌটিল্যই কেৱল ন্যায়সংগত আৰু বৈধ উপায়েৰেহে ৰাজকোষ সমৃদ্ধ কৰাৰ ওপৰত জোৰ দিছিল।
- *বল* বা সৈন্যবাহিনী হ'ল ৰাষ্ট্ৰৰ আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদান। সৈন্যবাহিনীৰ মূল কৰ্তব্য হ'ল বাহ্যিক আগ্ৰাসন প্ৰতিহত কৰি ৰাষ্ট্ৰৰ স্বাধীনতা ৰক্ষা কৰা। সৈন্যবাহিনী ৰজাৰ প্ৰতি অনুগত হ'ব লাগে। তেওঁলোক বিভিন্ন ধৰণৰ যুদ্ধ কৰাত পাকৈত আৰু বিভিন্ন ধৰণৰ অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ ব্যৱহাৰ কৰাত দক্ষ হ'ব লাগে। কৌটিল্যৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ এখনত চাৰি প্ৰকাৰৰ সৈন্যবাহিনী থাকিব লাগে— হস্তীবাহিনী, অশ্বাৰোহী সৈন্যবাহিনী, ৰথ আৰু স্থলসেনা। তেওঁ ইয়াকো কৈছিল যে সৈন্যবাহিনীত বংশগত হোৱা আৰু ভেৰণীয়া দুয়ো ধৰণৰ সৈনিক থাকিব লাগে।
- *মিত্ৰ* হ'ল ৰাষ্ট্ৰৰ আন এক অপৰিহাৰ্য উপাদান। মিত্ৰ মানে হ'ল মিত্ৰৰাজ্য। এখন ৰাষ্ট্ৰই নিজ ক্ষমতা বঢ়াবলৈ আৰু প্ৰতিৰক্ষাৰ বাবে অন্য দেশৰ সৈতে বন্ধুত্ব স্থাপন কৰে। কৌটিল্যই দুই প্ৰকাৰৰ মিত্ৰৰ কথা উল্লেখ কৰিছে— *সহজ* আৰু *কৃত্ৰিম*। সহজ মিত্ৰ মানে হ'ল সেইবোৰ দেশ যাৰ সৈতে পূৰ্বপুৰুষৰ দিনৰ পৰাই মিত্ৰতা বৰ্তি আছে আৰু যিবোৰ তাৎক্ষণিকভাৱে শত্ৰু দেশখনৰ সীমাত অৱস্থিত। কৃত্ৰিম মিত্ৰ হ'ল তেনেবোৰ বন্ধু ৰাষ্ট্ৰ যাৰ সৈতে বন্ধুত্বপূৰ্ণ সম্পৰ্ক অৰ্জন কৰা হয় আৰু নিজ ৰাষ্ট্ৰৰ সম্পদ আৰু জীৱনৰ সুৰক্ষা বৰ্তাই ৰখাৰ বাবে বন্ধুত্ব স্থাপন

কৰাটো প্ৰয়োজনীয় হৈ পৰে।

এইদৰে কৌটিল্যই ৰাষ্ট্ৰৰ সাতটা উপাদানৰ বিষয়ে *অৰ্থশাস্ত্ৰত* উল্লেখ কৰিছে। কৌটিল্যৰ মতে এই উপাদানবোৰ সুচাৰুৰূপে পৰিচালনা কৰাটো ৰজাৰ সামৰ্থ আৰু কাৰ্যদক্ষতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ১ঃ কৌটিল্যৰ আন এটা নাম কি?

.....

প্ৰশ্ন ২ঃ *অৰ্থশাস্ত্ৰৰ* ৰচক কোন?

.....

প্ৰশ্ন ৩ঃ জনপদ বুলি কৌটিল্যই.....আৰু.....ক বুজাইছিল। (খালী ঠাই পূৰণ কৰক)

.....

প্ৰশ্ন ৪ঃ কৌটিল্যই উল্লেখ কৰা দুৰ্গৰ প্ৰকাৰ চাৰিটা কি কি?

.....

.....

.....

২.৩.৩ চৰকাৰ সন্দৰ্ভত কৌটিল্যৰ ধাৰণা

চৰকাৰ সন্দৰ্ভত কৌটিল্যৰ ধাৰণা তিনিটা শিতানত আলোচনা কৰিব পৰা যায়— ৰজা, বিষয়াবৰ্গ আৰু প্ৰশাসন পদ্ধতি।

ৰজা হ'ল ৰাষ্ট্ৰখনৰ চৰকাৰ আৰু প্ৰশাসনৰ মুৰব্বী। কৌটিল্য বংশানুক্ৰমিক শাসনৰ পৃষ্ঠপোষক আছিল। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে এনে শাসনে উন্নত প্ৰশাসন আৰু গভীৰ আনুগত্য সুনিশ্চিত কৰিব পাৰে। ৰজাই প্ৰজাৰ কল্যাণৰ বাবে অধিক চিন্তিত হ'ব লাগে বুলিও কৌটিল্যই মত প্ৰকাশ কৰিছিল। কৌটিল্যৰ মতে ৰজা এজন সুপ্ৰশিক্ষণপ্ৰাপ্ত আৰু নিয়মানুৱৰ্তী হ'ব লাগে। ৰাষ্ট্ৰত ৰজাৰ স্থান সম্পৰ্কত তেওঁ কৈছিল যে ৰজা হ'ল ৰাষ্ট্ৰ গঠনৰ প্ৰধান উপাদান। ৰজাই ৰাষ্ট্ৰৰ অন্য বিষয়ববীয়াক নিয়োগ কৰে আৰু তেওঁলোকক নিৰ্দিষ্ট কাম-কাজ ভগাই দিয়ে। ৰজাই প্ৰশাসনিক বিভাগবোৰৰ মুৰব্বীসকলক নিৰ্দেশ দিয়ে, প্ৰজাৰ দুৰ্যোগৰ সময়ত দুৰ্যোগ প্ৰতিহত কৰাৰ উপায় আগবঢ়ায়, দুষ্ট প্ৰকৃতিৰ বিষয়াসকলক পদৰ পৰা অব্যাহতি দিয়ে আৰু সৎ বিষয়াক নিয়োগ কৰে আৰু দুষ্টক শাস্তি বিহে। অন্য অৰ্থত ৰজা হ'ল ৰাষ্ট্ৰৰ কেন্দ্ৰবিন্দু অথবা সমগ্ৰ প্ৰশাসনিক যন্ত্ৰটোৰ মূল চাবি-কাঠি। কৌটিল্যৰ মতে ৰজাৰ বিভিন্ন ধৰণৰ কৰ্তব্য আছে। সেয়া হ'ল— কাৰ্যবাহী, বিধায়িনী, প্ৰশাসনীয়, ন্যায়িক, ৰাজহ সংগ্ৰহ, ধৰ্মীয়, সামৰিক আৰু প্ৰজাৰ জ্ঞানবৰ্দ্ধনৰ প্ৰচেষ্টা।

ৰাজবিষয়া অথবা অমাত্যসকলো চৰকাৰৰ অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ অংশ বুলি কৌটিল্যই মত প্ৰকাশ কৰিছে। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে এখন উপযুক্ত মন্ত্ৰীপৰিষদ আৰু মন্ত্ৰীসকলৰ সহযোগিতাৰেহে ৰজা এজনে সুচাৰুৰূপে প্ৰশাসন চলাব পাৰে। ৰজাই আৰম্ভ কৰিব খোজা বিভিন্ন আইন-কানুনত মন্ত্ৰীপৰিষদে অনুমোদন জনোৱাটো প্ৰয়োজনীয়। যিসকল ৰজাই অকলে প্ৰশাসন চলোৱাৰ চেষ্টা কৰে তেনে ৰজাক কৌটিল্যই অনুপযুক্ত আৰু মূৰ্খ বুলি অভিহিত কৰিছিল। এইখিনিতে মনত ৰাখিবলগীয়া কথাটো হ'ল

ৰজাক ভোট দিয়াৰ ক্ষমতা প্ৰদান কৰা হোৱা নাছিল আৰু সংখ্যাগৰিষ্ঠৰ সিদ্ধান্ত ৰজাই সম্পন্ন কৰিব লাগিছিল। এই কাৰণবোৰৰ বাবে চৰকাৰৰ কাম-কাজ পৰিচালনা কৰিবলৈ অমাত্য (ৰাজবিষয়া) নিয়োগ কৰাটো অপৰিহাৰ্য আছিল।

চৰকাৰৰ তত্ত্ব আলোচনা কৰাৰ সময়ত কৌটিল্যই ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰশাসনিক ব্যৱস্থাটোৰ সম্পৰ্কেও উল্লেখ কৰিছে। কৌটিল্যই পৌৰ, বিত্তীয়, ন্যায়িক আৰু সামৰিক প্ৰশাসনৰ ওপৰতো জোৰ দিছিল। এই বিভাগবোৰ সুকলমে পৰিচালিত হোৱাটো ৰাষ্ট্ৰ এখনৰ বাবে অতি প্ৰয়োজনীয় বিষয়। পৌৰ প্ৰশাসনত বহুকেইটা কৰ্মনীতি আছে। যেনে— ৰজাই ৰাজহ সংগ্ৰহৰ বিষয়টো নিজৰ তত্বাৱধানত ৰাখিব লাগে, অমাত্যসকল মেধাৰ ভিত্তিত বাছনি কৰিব লাগে ইত্যাদি। বিত্তীয় প্ৰশাসনৰ ক্ষেত্ৰত ৰাজকোষক সবাতোকৈ প্ৰয়োজনীয় উপাদান বুলি কৌটিল্যই মত প্ৰকাশ কৰিছিল। কৌটিল্যই কৈছিল যে ৰজাই ৰাজকোষৰ সঠিক তদাৰক কৰা উচিত। তেওঁ ৰাজহৰ সঠিক হিচাপ-নিকাচ ৰাখিবলৈ ৰজাক পৰামৰ্শ দিছিল। কৌটিল্যই ইয়াকো কৈছিল যে অৰ্থ ভালদৰে খৰছ কৰা হৈছেনে নাই ৰজাই তালৈও চকু দিব লাগে। কৌটিল্যই উদ্যোগ আৰু বাণিজ্য বিভাগৰ ওপৰত ৰাষ্ট্ৰৰ নিয়ন্ত্ৰণ সম্পৰ্কেও উপদেশ দিছে। ন্যায়িক প্ৰশাসন সম্পৰ্কত কৌটিল্যই মত প্ৰকাশ কৰিছে যে ন্যায়িক ব্যৱস্থাটোক এক সুকীয়া মৰ্যাদা প্ৰদান কৰা উচিত আৰু ন্যায়িক ব্যৱস্থাটোৰ বিকেন্দ্ৰীকৰণ কৰা উচিত। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে ৰাষ্ট্ৰ আৰু প্ৰজাৰ সুৰক্ষাৰ বাবে ন্যায়িক আদালতৰ অস্তিত্ব অতি প্ৰয়োজনীয়। কৌটিল্যই কাকো ন্যায়ৰ উৰ্দ্ধত বুলি গণ্য কৰা নাছিল। সামৰিক প্ৰশাসন সন্দৰ্ভত নিজৰ মত দাঙি ধৰি কৌটিল্যই কৈছিল যে ৰজাই সৈন্যবাহিনীক নিজৰ নিয়ন্ত্ৰণত ৰাখিব লাগে। কৌটিল্যৰ মতে সৈন্যবাহিনীৰ চাৰিটা শাখা থকা উচিত। এই শাখাকেইটা হ'ল— হস্তী বাহিনী, অশ্বাৰোহী বাহিনী, ৰথ বাহিনী আৰু স্থলসেনা। কৌটিল্যই কৈছিল যে এই চাৰিওটা শাখাত চাৰিজন বেলেগ বেলেগ মুৰব্বী বিষয়া থাকিব লাগে যাতে পৰস্পৰৰ প্ৰতি থকা ভয়ৰ বাবে তেওঁলোক সহজে শত্ৰুৰ জালত বন্দী নহয়।

২.৩.৪ ৰাষ্ট্ৰ ব্যৱস্থাৰ মূল নীতি সম্পৰ্কে ধাৰণা

কৌটিল্যৰ চৰকাৰৰ নীতি মতে ৰজা সকলো সময়তে সষ্টম হৈ থাকিব লাগে। যদি ৰজা অসাৱধান হয় তেন্তে শত্ৰুই তেওঁক পদচ্যুত কৰিব পাৰে। ৰজাই সফলতা লাভ কৰিবলৈ অধিক মানসিক আৰু শাৰীৰিক প্ৰয়াস চলাব লাগে। প্ৰজাৰ বাবে ৰজা পিতৃস্বৰূপ হ'ব লাগে। তেওঁ ৰাষ্ট্ৰৰ শিশু, বৃদ্ধ, ৰুগীয়া আৰু বিপদগ্ৰস্ত লোকৰ যত্ন ল'ব লাগে। ৰজাই তেওঁৰ ৰাষ্ট্ৰক শত্ৰু, মহামাৰী আৰু দুৰ্ভিক্ষৰ পৰা ৰক্ষা কৰিব লাগে। এই আটাইবোৰ কথাৰ পৰা ৰজাৰ দুটা প্ৰধান কৰণীয় গম পোৱা যায়। তেওঁ প্ৰজাৰ বাবে মানৱীয় আৰু প্ৰশাসনিক উভয় দৃষ্টিভংগীৰে পিতৃৰ ভূমিকা পালন কৰিব লাগে। ভূখণ্ড অধিগ্ৰহণ বিষয়ত কৌটিল্যই পাঁচটা পদ্ধতি অৰ্ন্তভুক্ত কৰিছে। এই পদ্ধতিকেইটা হ'ল— শত্ৰুৰ বিশ্বস্ত অনুচৰৰ মাজত অসন্তুষ্টিৰ সৃষ্টি কৰা, গোপন কৌশলেৰে শত্ৰুক মষিমূৰ কৰা, শত্ৰুৰাজ্যত নিজৰ গুপ্তচৰ নিয়োগ কৰা, শত্ৰু অৱৰোধ কৰা আৰু আক্ৰমণ কৰা। কৌটিল্যৰ মতে ৰজাই ৰাজভৱনত নিজৰ সুৰক্ষা সুনিশ্চিত কৰিব লাগে। ৰাজভৱনৰ ইঠাইৰ পৰা সিঠাইলৈ যাওঁতেও ৰজা সাৱধান হোৱা উচিত। ৰজাই উচ্চ কাৰিকৰী দক্ষতা আৰু দায়িত্ববোধ থকা গুপ্তচৰ নিয়োগ কৰিব লাগে।

২.৩.৫ আন্তঃপ্ৰাদেশিক সম্পৰ্ক আৰু বৈদেশিক নীতি সন্দৰ্ভত ধাৰণা

ৰাষ্ট্ৰৰ বৈদেশিক নীতি আলোচনা কৰাৰ সময়ত কৌটিল্যই কৈছে যে বৈদেশিক নীতিৰ মূল উদ্দেশ্য

হ'ল এখন সবল ৰাষ্ট্ৰ গঠন কৰা। কৌটিল্যৰ বৈদেশিক নীতি সুযোগ, কূটনীতি আৰু যুদ্ধৰ ওপৰত আধাৰিত। অন্য ৰাষ্ট্ৰৰ সৈতে সম্পৰ্ক বৰ্তাই ৰাখিবলৈ ৰাষ্ট্ৰদূত নিয়োগ কৰিব লাগে। বৈদেশিক নীতিৰ ক্ষেত্ৰত ৰাষ্ট্ৰদূতে ৰজাৰ মুখপাত্ৰৰ কাম কৰে। ৰাষ্ট্ৰদূতৰ দুটামান গুৰুত্বপূৰ্ণ কাম হ'ল— শান্তি প্ৰতিষ্ঠা কৰা আৰু বিদেশী ৰাষ্ট্ৰৰ সৈতে সন্ধি স্থাপন কৰা। কৌটিল্যৰ মতে শত্ৰু দমন কৰাৰ সময়ত ৰজাই ৰাষ্ট্ৰদূতৰ সহায়ত মতানৈক্যৰ সৃষ্টি কৰি নিজে সন্ধিসূচক নীতি অৱলম্বন কৰিব লাগে।

কৌটিল্যই ৰজাক তেওঁৰ প্ৰজাসকলক সুখত ৰাখিবলৈ পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছিল কাৰণ প্ৰজাসকলে সুখত নাথাকিলে তেওঁলোকৰ অসন্তুষ্টিয়ে ৰজাক বৈদেশিক আক্ৰমণৰ সন্মুখীনৰ ফালে লৈ যাব পাৰে। যেতিয়ালৈকে ৰজাই প্ৰজাসকলক সন্তুষ্টিত ৰাখিব পাৰে, তেতিয়ালৈকেহে তেওঁক ভাল ৰজা বুলি কোৱা হয়। এই ক্ষেত্ৰত ৰজাই কূটনীতি, শক্তি প্ৰয়োগ আদি কৌশলৰ সহায় ল'ব পাৰে। কৌটিল্যই আকৌ কৈছিল যে প্ৰজাৰ সুখেই ৰজাৰ সুখ আৰু প্ৰজাৰ কল্যাণেই ৰজাৰ কল্যাণ। যাহওঁক, ইয়াত এইটো উল্লেখ কৰিব পাৰি যে কৌটিল্যই যুদ্ধৰ কথা কৈছিল যদিও তেওঁ ভৌগোলিক ক্ষমতা বিস্তাৰৰ সপক্ষে নাছিল। তেওঁ ৰজাক শ্বহীদৰ মাটি, সম্পত্তি, পুত্ৰ, পৰিবাৰৰ হেঁপাহৰ পৰা দুৰৈত থাকিবলৈ সাৱধান কৰি দিছিল। কৌটিল্যই বিজয়ী দেশৰ ৰজাক বিজিত দেশৰ জনসাধাৰণৰ প্ৰতি মৰম আৰু সুবিবেচক ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ উপদেশ দিছিল। তাৰোপৰি, ৰজাই বিজিত দেশৰ প্ৰচলিত ৰীতি-নীতি, পৰম্পৰাক সন্মান জনাই তেওঁলোকৰ বিভিন্ন উৎসৱ-পাৰ্বনত অংশগ্ৰহণ কৰিব লাগে যাতে সেই দেশৰ জনসাধাৰণে তেওঁক তেওঁলোকৰ মাজৰে এজন বুলি গ্ৰহণ কৰিব পাৰে আৰু নিজেও তেওঁৰ পৰিচয় সেই জনসাধাৰণৰ আগত দাঙি ধৰিব পাৰে।

এনেদৰে, কৌটিল্যই ৰাষ্ট্ৰৰ কাৰ্যাৱলী আৰু ভূমিকাৰ ওপৰত এক বিশদ বিৱৰণ দাঙি ধৰিছিল।

W অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ৫ঃ কৌটিল্যই ন্যায়িক ব্যৱস্থাৰ বিকেন্দ্ৰীকৰণৰ পোষকতা কৰিছিল। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

.....

প্ৰশ্ন ৬ঃ কৌটিল্যৰ মতে কোনে ৰজাৰ মুখপাত্ৰ হিচাপে কাম কৰে?

.....

প্ৰশ্ন ৭ঃ কৌটিল্যই উল্লেখ কৰা ৰজাৰ যিকোনো দুটা কাৰ্যৰ বিষয়ে লিখক।

.....

.....

প্ৰশ্ন ৮ঃ বৈদেশিক নীতি সন্দৰ্ভত কৌটিল্যৰ ধাৰণাৰ ওপৰত এটি চমুটোকা লিখক।

.....

.....

.....

প্ৰশ্ন ৯ঃ ভূখণ্ড অধিগ্ৰহণ আৰু ৰাজ্যৰ নিৰাপত্তাৰ বিষয়ত কৌটিল্যই আগবঢ়োৱা পদ্ধতিকেইটা লিখক।

.....

.....

.....

২.৪ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- কৌটিল্য প্ৰাচীন ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক চিন্তাৰ ভেটি গঢ়োঁতা আন এগৰাকী উল্লেখযোগ্য দাৰ্শনিক।
- কৌটিল্য, যি চাণক্য নামেৰেও প্ৰসিদ্ধ, প্ৰাচীন ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক চিন্তাৰ ভেঁটি গঢ়োঁতা আন এগৰাকী উল্লেখযোগ্য দাৰ্শনিক। কৌটিল্যৰ সবাতোকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু অমূল্য অৱদান হ'ল তেওঁ লিখা প্ৰখ্যাত গ্ৰন্থ *অৰ্থশাস্ত্ৰ*। *অৰ্থশাস্ত্ৰক* ২খন কিতাপত ভাগ কৰা হৈছে।
- কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰত ৰাষ্ট্ৰ প্ৰশাসনৰ সৈতে জড়িত সকলোবোৰ নীতি-নিয়মৰ বিশদ সূত্ৰ সন্নিৱিষ্ট কৰা আছে। ইয়াক সপ্তাংগ তত্ত্ব বুলিও জনা যায়।
- কৌটিল্যৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ এখন সঠিক আৰু কাৰ্যক্ষম পৰিচালনাৰ বাবে সাতটা উপাদান অতি প্ৰয়োজনীয়। এই উপাদানকেইটা হ'ল— স্বামী, অমাত্য, জনপদ, দুৰ্গ, কোষ, সৈন্যবাহিনী আৰু মিত্ৰ।
- চৰকাৰ সন্দৰ্ভত কৌটিল্যৰ ধাৰণা তিনিটা শিতানত আলোচনা কৰি চাব পৰা যায়— ৰজা, বিষয়াবৰ্গ আৰু প্ৰশাসন পদ্ধতি। ৰজা হ'ল চৰকাৰ আৰু প্ৰশাসনৰ মুৰব্বী।
- কৌটিল্য বংশানুক্ৰমিক শাসনৰ পৃষ্ঠপোষক আছিল। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে এনে শাসনে উন্নত প্ৰশাসন আৰু গভীৰ আনুগত্য সুনিশ্চিত কৰিব পাৰে। ৰজাই প্ৰজাৰ কল্যাণৰ বাবে অধিক চিন্তিত হ'ব লাগে বুলিও কৌটিল্যই মত প্ৰকাশ কৰিছিল।
- ৰাজবিষয়া অথবা অমাত্যসকলো চৰকাৰৰ এক অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ অংশ বুলি কৌটিল্যই মত প্ৰকাশ কৰিছে। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে এখন উপযুক্ত মন্ত্ৰীপৰিষদ আৰু মন্ত্ৰীসকলৰ সহযোগিতাৰেহে ৰজা এজনে সুচাৰুৰূপে প্ৰশাসন চলাব পাৰে।
- চৰকাৰৰ তত্ত্ব আলোচনা কৰাৰ সময়ত কৌটিল্যই প্ৰশাসনিক ব্যৱস্থাটোৰ সম্পৰ্কেও উল্লেখ কৰিছে। তেওঁ পৌৰ, বিত্তীয়, ন্যায়িক আৰু সামৰিক প্ৰশাসনৰ ওপৰতো জোৰ দিছিল।
- ৰাষ্ট্ৰৰ বৈদেশিক নীতি আলোচনা কৰাৰ সময়ত কৌটিল্যই কৈছে যে বৈদেশিক নীতিৰ মূল উদ্দেশ্য হ'ল এখন সবল ৰাষ্ট্ৰ গঠন কৰা।
- কৌটিল্যৰ বৈদেশিক নীতি সুযোগ, কূটনীতি আৰু যুদ্ধৰ ওপৰত আধাৰিত। অন্য ৰাষ্ট্ৰৰ সৈতে সম্পৰ্ক বৰ্তাই ৰাখিবলৈ ৰজাই ৰাষ্ট্ৰদূত নিয়োগ কৰিব লাগে।

০ ২.৫ অধিক জানিবলৈ

ইংৰাজী গ্ৰন্থঃ

1. Arora, P. and Grover, B. (n. d.). *Selected western and indian political thinkers*. Cosmos Bookhive Pvt. Ltd.
2. Bhagavan, V. (1999). *Indian political thinkers*. Delhi: Atma Ram and Sons Publications.
3. Gupta, R.C. (1970). *Great political thinkers: East and west*. Lakshmi Narain Agarwal.
4. Mohanty, D.K. (2007). *Indian political tradition: From Manu to Ambedkar*. New Delhi: Anmol Publications Pvt. Ltd.

অসমীয়া গ্ৰন্থঃ

১) পাল, কৃপেশ চন্দ্ৰ আৰু নায়ক, প্ৰতুল চন্দ্ৰ (২০০৫)। *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ।* গুৱাহাটী ঃ অৰুণ প্ৰকাশন।

K ২.৬ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান (কৰল ৰূপৰেখা)

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ চাণক্য।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ কৌটিল্য।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ভূখণ্ড আৰু জনসংখ্যা।

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ জলদুৰ্গ, মৰুদুৰ্গ, গিৰিদুৰ্গ আৰু বনদুৰ্গ।

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শুদ্ধ।

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰাষ্ট্ৰদূত।

৭ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ক) ৰজাই প্ৰশাসনিক বিভাগবোৰৰ মূৰব্বীসকলক নিৰ্দেশ দিয়ে।
খ) প্ৰজাৰ দুৰ্যোগৰ সময়ত ৰজাই দুৰ্যোগ প্ৰতিৰোধৰ উপায় দিয়ে।

৮ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ বৈদেশিক নীতি আলোচনা কৰাৰ সময়ত কৌটিল্যই কৈছে যে বৈদেশিক নীতিৰ মূল উদ্দেশ্য হ'ল এখন সবল ৰাষ্ট্ৰ গঠন কৰা। কৌটিল্যৰ বৈদেশিক নীতি সুযোগ, কূটনীতি আৰু যুদ্ধৰ ওপৰত আধাৰিত। অন্য ৰাষ্ট্ৰৰ সৈতে সম্পৰ্ক বৰ্তাই ৰাখিবলৈ ৰাষ্ট্ৰদূত নিয়োগ কৰিব লাগে। বৈদেশিক নীতিৰ ক্ষেত্ৰত ৰাষ্ট্ৰদূতে ৰজাৰ মুখপাত্ৰৰ কাম কৰে। ৰাষ্ট্ৰদূতৰ দুটামান গুৰুত্বপূৰ্ণ কাম হ'ল— শান্তি প্ৰতিষ্ঠা কৰা আৰু বিদেশী ৰাষ্ট্ৰৰ সৈতে সন্ধি স্থাপন কৰা। কৌটিল্যৰ মতে শত্ৰু দমন কৰাৰ সময়ত ৰজাই ৰাষ্ট্ৰদূতৰ সহায়ত মতানৈক্যৰ সৃষ্টি কৰি নিজে সন্ধিসূচক নীতি অৱলম্বন কৰিব লাগে।

৯ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ভূখণ্ড অধিগ্ৰহণ আৰু ৰাজ্যৰ নিৰাপত্তাৰ বিষয়ত কৌটিল্যই আগবঢ়োৱা পদ্ধতিকেইটা হ'ল— শত্ৰুৰ বিশ্বস্ত অনুচৰৰ মাজত অসন্তুষ্টিৰ সৃষ্টি কৰা, গোপন কৌশলেৰে শত্ৰুক মষিমূৰ কৰা, শত্ৰুৰাজ্যত নিজৰ গুপ্তচৰ নিয়োগ কৰা, শত্ৰু অৱৰোধ কৰা আৰু আক্ৰমণ কৰা।

M ২.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১ ঃ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ ৰচক কোন?

প্ৰশ্ন ২ ঃ অৰ্থশাস্ত্ৰ কিমানখন কিতাপত ভাগ কৰা হৈছে?

প্ৰশ্ন ৩ ঃ কৌটিল্যৰ মতে মিত্ৰৰ ভাগ দুটা কি কি?

খ) চুটি প্ৰশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ ৰাষ্ট্ৰ ব্যৱস্থাৰ মুল নীতি সম্পর্কে কৌটিল্যৰ ধাৰণা চমুকৈ লিখক।
প্রশ্ন ২ ঃ এখন ৰাষ্ট্ৰৰ বৈদেশিক নীতি সম্পর্কে কৌটিল্যৰ ধাৰণা ব্যাখ্যা কৰক।
প্রশ্ন ৩ ঃ ৰাষ্ট্ৰনীতি আৰু বৈদেশিক নীতি সম্পর্কে কৌটিল্যৰ ধাৰণা চমুকৈ লিখক।

গ) **ৰচনাধর্মী প্রশ্ন** (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ বৈদেশিক নীতি সম্পর্কে কৌটিল্যৰ ধাৰণাৰ সমালোচনাত্মক আলোচনা কৰক।
প্রশ্ন ২ ঃ কৌটিল্যৰ ৰাষ্ট্ৰ প্রশাসন তত্ত্ব ব্যাখ্যা কৰক।
প্রশ্ন ৩ ঃ চৰকাৰ সম্পর্কে কৌটিল্যৰ ধাৰণা বর্ণনা কৰক।

****